

4. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. У 2 т. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т.1 – 672 с.; Т.2 – 704 с.
5. Cowie, A.P. Oxford Dictionary of English Idioms / A.P. Cowie, R. Mackin, I.R. McCaig. – Volume 2. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 685 p.
6. Хлусевіч, І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / І.М. Хлусевіч; Пад рэд. Праф. І.Я. Лепешава. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 100 с.

Галаўня Н. І. (Мінск)

МОЎНАЯ КАРЦІНА СВЕТУ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ЧАРАДЗЕЙНЫХ КАЗКАХ

Казка з'яўляецца найбольш яскравым і жывым матэрыялам для вывучэння мовы. Яна з'яўляецца не толькі багатай крыніцай лексічнага складу мовы, але і адлюстроўвае моўную карціну свету той ці іншай краіны.

Чарадзейная казка мае ў сваёй аснове складаную кампазіцыю, якая мае экспазіцыю, завязку, развіццё сюжэту, кульмінацыю і развязку.

У цэнтры сюжэту чарадзейнай казкі знаходзіцца апавяданне аб пераадоўванні страты ці нястачы, пры дапамозе чарадзейных сродкаў, ці чарадзейных памочнікаў. У экспазіцыі казкі распавядаецца аб усіх умовах, якія стварылі завязку: запрэт і парушэнне запрету на якія-небудзь дзеянні. *Завязка казкі* звязана з тым, што галоўны герой ці гераіня выяўляюць страту ці нястачу. *Развіццё сюжэту* – гэта пошук страчанага ці недастаючага. *Кульмінацыя* чарадзейнай казкі змяшчаецца у тым, што галоўны герой, ці гераіня змагаюцца з проціваборнічаю сілаю і заўсёды атрымліваюць перамогу (эквівалент змагання – разгадваюць цяжкія задачы, якія заўсёды разгадваюцца). *Развязка* – гэта пераадоўванне страты, нястачы. Звычайна герой (гераіня) у канцы заўсёды перамагае і «пануе» – такім чынам атрымоўвае больш высокі сацыяльны статус, чым у яго быў напачатку.

У.Я. Проп ускрывае адзінаобраззе чарадзейнай казкі на сюжэтным узроўні ў чыста сінтагматычным плане. Ён адкрывае інварыянтнасць набору функцый (паводзін дзейнічаючых герояў), лінейную паслядоўнасць гэтых функцый, а таксама набор роляў, вядомым чынам распаўсюджаных паміж канкрэтнымі персанажамі і суаднесенных з функцыямі. Функцыі дзеляцца паміж сям'ю персанажамі:

- антагоніста (шкодніка),
- дарыцеля,
- памочніка,

- царэўны ці яе бацькі,
- адправіцеля,
- героя,
- (ілжывага) несапраўднага героя [2; 3].

Пры выкарастанні вышэйпрыведзенай класіфікацыі тыпаў чарадзейнай казкі, патрэбна маць на ўвазе, што ў шматлікіх казках ёсць так званыя другія хады (перыпетыі), якія выяўляюцца ў тым, што галоўны герой казкі на кароткі тэрмін страчвае аб'ект свайго жадання. У казцы могуць прысутнічаць некаторыя матывы, характэрныя для татэмічных міфаў.

Беларускія чарадзейныя казкі таксама складаліся па гэтаму тыпу. Пры апісанні моўнай карціны свету ў чарадзейных казках вельмі важна ўлічваць іх лексічны склад і колькасць ужытых слоў, а таксама лексіка-семантычныя групы дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў. У беларускай казцы “З рога ўсяго многа” ўжыта 1592 словы, з іх дзеясловаў выкарыстана 358 адзінак, назо

ўнікаў – 392, прыметнікаў – 77, займеннікаў – 99. Найбольш ужывальнымі лексіка-семантычнымі групамі дзеясловаў з’яўляюцца: **дзеясловы існавання:** *жыць (6), мець (2), быць (8); працы і аплаты працы:* *рабіць, зарабіць, нажабраваць, пасеяць, наварыць, усканаць, жаць, застрэліць (2), ачысціць, прыхаваць; дзеясловы, якія абазначаюць з’явы прыроды:* *узышло (проса), (сонца) грэе, (дожджык) палівае; мянтальныя дзеясловы:* *захацець (2), задаволіцца, нацешыцца (2), зажурыцца, пабедаваць, узлавацца, надумацца, ведаць, падумаць (2), ашукаць, баяцца, зарадавацца, аслупянець, даведацца, згадзіцца, спадабацца, праведаць, зацікавіцца, надумацца, успамінаць, напамніць, пабедаваць, паклясці, дараваць, камандаваць; група дзеясловаў руху:* *шпацыраваць (3), пайсці (5), прыйсці, лятаць, узмахнуць, паляцець, ляцець, прыляцець, ездзіць, раскруціцца (3), скруціцца (3), згарнуцца (3), хадзіць, прыходзіць; група дзеясловаў зроку і асязання:* *бачыць (6), паглядзець, паслухаць, глядзець (3), убачыць, згледзець, выслухаць; група дзеясловаў маўлення:* *закрычаць, казаць (17), загаварыць, паклікаць, сказаць (11), ілгаць (2), склікаць, расказаць, паклясці, пытацца, адказваць, загадаць, енчыць, зарагатаць, закрычаць, заенчыць, прагаварыць, паклікаць, клікаць, крыкнуць, пытацца, адказваць; дзеясловы дзеянняў:* *прынесці, ачухацца, пашукаць, скаціцца, пабіць, паламаць, біць, ашукаць, даць, прынесці, аддаць, сустрэць; дзеясловы разбурэння, знікнення:* *пабіць, паламаць, біць, адабраць, збіць, паміраць, задушыць, застрэліць, вытаптаць, выкінуць; дзеясловы змянення стану:* *валяцца, стаяць, сыпацца, палажыць, прысесці ляжаць, аслупянець, паміраць; дзеясловы насычэння:* *наесціся,*

напіцца, з'есці, есці, частавацца, карміць; дзеясловы настрою: усміхацца (2).

Найбольш ужывальнымі лексіка-семантычнымі групамі назоўнікаў з'яўляюцца групы, якія абазначаюць:

1) людзей: *дзед (56), баба (15), бабка (3), дзядулька (92), дзядуля (4), людзі;*

2) з'явы прыроды: *сонца, дожджык, пыл, кусты;*

3) час: *вясна;*

4) жывёл і птушак: *журавель (19), журавель-нягоднік (2), воўк (2), мядзведзь (2);*

5) ежу: *каша (2), сухары, мяса, піцenne (4), ядзenne (4), (багаты) стол (2), пірог, каравай, вяндрліна, віно, хлеб, бульба, сала;*

6) прылады і месца працы: *гарчык насення, стрэльба, загон, загончык, поле, дарога, зямля;*

7) пачуцці: *бяда, надзея, праўда, голад;*

8) грошы: *золата, грошы;*

9) часткі цела людзей, ці жывел: *ногі, галава, крыло, дзюба;*

10) людзей па сацыяльнаму стану: *стралец, злудзей, пан (30), панок (3), жабрак (2), кухар, князі-пань, госці, гайдук (7);*

11) чарадзейных памочнікаў: *журавель (29), хлапцы-малайцы (7);*

12) чароўныя рэчы: *падарунак, торбачка (29), торба, рог (22).*

Лексіка-семантычныя групы прыметнікаў: 1) **існавання:** *жывы (3);* 2) **сацыяльнага стану:** *багаты, бедны (3), нажабраваны, панскі (2);* 3) **паводзін, настрою:** *вясёлы (2), зайздрослівы, зайздросны, збянтэжаны, далікатны, мудроны, цікаўны, цудоўны, добры (2);* 4) **фізічнага стану:** *гарачы, здаровы, цвёрды, доўгі, кароткі, поўны;* 5) **прыналежнасці:** *дзедаў, чалавечы, чужы (2);* 6) **знешняга выгляду:** *звычайны, стары (3), просты, слауны, знаёмы, новы);* 7) **колераабзначэнняў, смаку:** *срэбраны, срэбны, горкі.*

У казцы «З рога ўсяго многа» выкарыстаны такія займеннікі як *гэты, кожны, мой, такі, нейкі, свой (3), твой, ты, увесь.*

Як бачым, у чарадзейнай казцы «З рога ўсяго многа» памочнікамі дзеда ў яго барацьбе з голадам і зайздроснымі аканомам і панам з'яўляюцца нібы звычайны журавель, які можа размаўляць, і хлапцы-малайцы з срэбнага рога, а чарадзейнымі рэчамі *срэбная торбачка і срэбны рог.* Бедныя людзі (дзед і баба) ў казцы добрыя, ветлівыя і заўсёды гатовы падзяліцца з такімі ж беднымі і галоднымі людзьмі апошнім. Пан, гайдукі і аканом з'яўляюцца прагнымі, зайздроснымі і ўсё жадаюць адабраць, а ўзамен нічога не даць. Але чароўны срэбны рог, які дзеду падараваў цудадзейны памочнік-журавель, дазваляе дзеду і бабе вярнуць чароўную торбачку, якая дазваляла карміцца ўсёй вёсцы і

ўстанавіць справядлівасць. Хлапцы-малайцы з чароўнага срэбранага рога памагаюць дзеду вярнуць срэбную торбачку і прагнаць пана. Панскі маёнтак дастаецца бедным людзям, а гэта было заўсёды марай простых людзей, якія жадалі самі карыстацца пладамі сваёй працы.

Асабліваць гэтай беларускай народнай чарадзейнай казкі «З рога ўсяго многа» ў тым, што баба кляла, праклінала пана: «*Пабедавала баба, пакляла пана і кажа дзеду...*» [1, с. 241]. Гэтая асабліваць народных чароўных казак характэрна толькі для беларускай мовы і не сустракаецца нават у рускіх казках.

У гэтай казцы для вобразнасці ўжываюцца і фразеалагічныя выразы: «*Не сунь носа ў чужое проса*» [1, с. 244]; «*Збілі хлопцы-малайцы аканом на горкі яблык*» [1, с. 244]; «*...а сам (пан) уцякай куды вочы глядзяць*» [1, с. 245].

У моўнай карціне свету ў беларускай народнай чарадзейнай казцы «Ох і залатая табакерка» задзейнічана 1830 слоў, з іх выкарыстана 416 дзеясловаў, 422 назоўніка, 79 прыметнікаў, займеннікаў – 166.

У гэтай казцы выкарыстаны такія ж лексіка-семантычныя групы дзеясловаў, назоўнікаў і прыметнікаў як і ў казцы «З рога ўсяго многа». Найбольш ўжывальнымі дзеясловамі з'яўляюцца: *быць* (11), *жыць* (3), *пажыць* (2) – **дзеясловы існавання**; *адпачываць* (2), *адказваць* (2), *пытацца* (6), *расказаць* (4), *казаць* (17), *сказаць* (4) – **дзеясловы маўлення**, *бачыць* (5), *глядзець* (5), *паглядзець* (3), *убачыць* (4), *уздыхнуць* (2) – **дзеясловы зроку, пачуццяў і асязання**; *выбегчы* (2), *выйсці* (2), *выскачыць* (4), *даплыць* (2), *паехаць* (5), *прыйсці* (2), *паплыць* (5), *ісці* (5), *прызджаць* (2), *пайсці* (11), *падысці* (5), *падумаць* (3) – **дзеясловы руху**; *думаць* (4), *зарадавацца* (3), *захацець* (4), *хацець* (3), *прысягнуць* (2), *загадаць* (7), *прызнацца* (2) – **мянтальныя дзеясловы**; *аддаць* (4), *адпісаць* (2), *адчыніць* (5), *выбавіць* (2), *выкідаць* (2), *вынесці* (5), *высунуць* (2), *вярнуць* (2), *даваць* (3), *выскачыць* (4), *даць* (3), *збавіць* (3), *здарыцца* (2), *змарыцца* (2), *знесці* (2), *зрабіць* (7), *легчы* (2) – **дзеясловы змянення стану**; *есці* (5), *накарміць* (2) – **дзеясловы насычэння**; *ляжаць* (2), *магчы* (4), *настаць* (2), *нырнуць* (3), *паказаць* (3), *пакланіцца* (3), *пасадзіць* (2), *пачаць* (2), *пачуць* (3), *сесці* (7), *спаць* (2), *стаць* (12), *схапіць* (4), *трапіць* (2), *узяць* (8), *шукаць* (2), *вільнуць* (2) – **дзеясловы рознага роду дзеянняў**.

Найбольш ўжывальнымі назоўнікамі, якія сустрэліся ў казцы «Ох і залатая табакерка» з частатой два і болей з'яўляюцца: *абед* (3), *акно* (4), *барада*, *бацька* (4), *бераг* (9), *браток* (3), *бяда* (8), *вада* (2), *выспа* (7), *галоўка* (2), *гаспадар* (5), *дарога* (2), *дача* (10), *дзверы* (2), *дзядок* (14), *дзяцюк* (2), *дровы* (2), *жонка* (5), *замак* (5), *змей* (6), *кавалак* (5), *капуста* (3), *каралевіч* (2), *каралеўна* (12), *каралеўства* (4), *кароль* (11),

карэта (6), каток (18), кішэнь (4), князевіч (2), конь (4), куфэрак (2), лес (2), людзі (3), міска (3), мора (14), мост (12), муж (2), мужык (2), мышка (16), Ох (6), палац (8), памочнік (7), пень (4), пуга (3), рукі (3), рыбак (14), сад (2), свет (3), сіраціна (3), скарынка (2), смерць (4), сонца (3), спіна (5), табакерка (26), хатка (4), хваля (3), хлеб (6), хлопец (3), чалавек (3), чалавечак (7), Янка (45).

Самымі частотнымі ў казцы «Ох і залатая табакерка» з’яўляюцца назоўнікі, якія абазначаюць галоўнага героя, яго памочнікаў, чароўныя рэчы і некаторыя другія з’явы: *Янка (45), табакерка (26), мышка (16), бераг (9), рыбка (5), бяда (8), дачка (10), рыбак (14), каток (18), Ох (6), памочнік (7)*.

Як бачым, у казцы «Ох і залатая табакерка» таксама памочнікамі галоўнага героя Янкі з’яўляюцца звычайныя прадстаўнікі жывёльнага свету: *каток, мышка, рыбка і дзядок Ох*, які падараваў Янку залатую табакерку з *маленькім чалавечкам* – галоўным памочнікам. Чарадзейная рэч у гэтай казцы адна – *залатая табакерка*. Усе памочнікі дапамагаюць галоўнаму герою – Янку за яго дабрата, ветлівасць, спачуванне чужому гору, за дапамогу, якую яны атрымлівалі ад яго, калі самі былі ў бядзе. І калі Янка пападае ў цяжкае становішча, яны прыходзяць яму на дапамогу. Рыбку і мышку ён выратаваў ад смерці, таму яны з удзячнасцю дапамагаюць яму, катка ён гадаваў і карміў і тады, калі сам галадаў. За ветлівасць і ўдзячнасць дзядок Ох, які з’яўляўся з-пад старога пня, калі каму-небудзь было цяжка, падараваў яму залатую табакерку з цудоўным памочнікам – *маленькім чалавечкам*, якога Янка таксама шкадуе.

Найбольш ўжывальныя прыметнікі ў казцы «Ох і залатая табакерка» гэта *вялікі (3), галодны (3), добры (2), жалезны (3), закліты (3), пракліты, залаты (15), змеяў (3), каралеўскі (4), маленькі (4), марскі (3), просты (2), рыбацкі (2), серабрысты (2)*.

У гэтай казцы ўжытыя займеннікі маюць вельмі вялікую частотнасць: *ён (45), мой (2), сам (3), свой (10), сябе (7), такі (4), твой (3), той (5), ты (22), хто (2), што (2), я (24), яго (2), які (2), яна (16), яны (3)*.

У казцы «Ох і залатая табакерка» таксама паказана, што бедны чалавек самы добры і спачувальны (Янка), а магутны кароль абяцае разарваць простага мужыка Янку жалезнымі баронамі, калі ён не прывядзе яму ранкам каралеўну, хаця каралечаў ён за гэта не пакараў. Сама каралеўна, якую яе бацька аддаў замуж за Янку, адплачвае свайму збавіцелю ад змея злом. Яна выкрадае залатую табакерку і хоча збавіцца ад мужа-мужыка. Янка зусім не прагны і не зайздросны. Ён вяртае рыбцы ўсе яе каштоўныя табакеркі: *дыяментавыя, срэбныя,*

залатыя з брыльянтамі, а забірае толькі сваю, таму што астатнія яму не патрэбны.

Характэрна, што і ў гэтай казцы існуе «*заклятая марская выспа, куды ні дайсці, ні даплысці нельга*» [1, с. 225]. Калі Янка з дапамогай свайго памочніка з залатой табакеркі прыязджае за каралеўнай, каб адвезці яе да бацькі-караля, то яна яму гаворыць: «— *Але ж я не магу праз дзверы выйсці: там пракляты змей спіць*» [1, с. 228]. І ў гэтай чарадзейнай казцы пры апісанні моўнай карціны свету выкарыстоўваюцца мянтальныя прыметнікі: *заклятая* (выспа) і *пракляты* (змей).

У моўнай карціне свету ў чарадзейных казках адлюстроўваюцца мары простых людзей аб добрым жыцці, магчымасці атрымліваць за сваю працу вялікую плату, каб не былі галоднымі яны самі і іх дзеці. Нават чарадзейныя рэчы не адрозніваюцца ад звычайных, толькі яны маюць большыя магчымасці. Цікава, што ў чарадзейных казках ёсць такія ляксемы, як *клясці, паклясці, заклеты, пракляты*, можа таму беларусы і не вельмі добра жылі, што не ведалі, што праклёны звычайна вяртаюцца да таго, хто кагосьці праклінае. Але ў казках усё заўсёды добра заканчваецца, таму што добрыя справы павінны і атрымаць падзяку за зробленае дабро. Беларускія народныя чароўныя казкі, вучаць дабрыні, ветлівасці, пашане да людзей, якія дапамагаюць табе ў цяжкі час, добрым адносінам да жывёл і птушак, рыбак. Яны вучаць дзяцей паважаць старэйшых людзей і шкадаваць іх.

Літаратура

1. Беларускія народныя казкі. Мінск, 1990.
2. Пропп В.Я. Кумулятивная сказка / В.Я. Пропп Фольклор и действительность. М., 1986. С. 242-249.
3. Пропп В.Я. Русская сказка / В. Я. Пропп. Л., 1984.

Доўгаль А. В. (Магілёў)

СЕМАНТЫЧНЫЯ І СТРУКТУРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКІХ КЛЕНІЧАЎ

Швейцарскі лінгвіст Ш. Балі адзначаў, што сінтаксічныя адзінкі здольныя выражаць тую ці іншую форму пачуцця гэтаксама, як і выражаць думкі, а значыць, “ёсць такія сінтаксічныя факты, у якіх выражэнне пачуцця пераважае над чыста лагічнай думкай” [1, с. 298]. Выказванні, якія ўжываюцца моўцамі для выражэння сваіх эмоцый, пачуццяў, перажыванняў, кваліфікуюцца ў лінгвістыцы як *эматыўныя* [гл. 2; 4]. Адсюль дыферэнцыйнай прыкметай гэтага камунікатыўнага тыпу сінтаксічных адзінак з’яўляецца *эматыўная* функцыя.